

Date: 9th August-2026

JADIDCHILIK HARAKATI VA UNING TURKISTON MA'RIFATIDAGI O'RNI

Qo'zilyeva Dilshoda Zokir qizi

Nizomiy nomidagi O'zMPU Tarix fakulteti "Tarix" yo'nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-siyosiy hamda madaniy hayotida tub burilish yasagan jadidchilik harakati va uning mohiyati ochib beriladi. Shuningdek bu harakatning vujudga kelish omillari, uning o'lka ma'rifatidagi o'rni, jadidchilik harakatining yetakchi namoyandalari faoliyati hamda ular tomonidan ilgari surilgan ma'rifiy g'oyalar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Jadid, Turkiston ma'rifati, Sovet hukumati, madaniy taraqqiyot, milliy g'oya, ma'rifatparvarlik.

Аннотация: В данной статье раскрывается суть движения джадидизма, совершившего коренной перелом в общественно-политической и культурной жизни Туркестана в конце XIX – начале XX веков. Также анализируются факторы возникновения данного движения, его роль в просвещении края, деятельность ведущих представителей джадидизма и выдвинутые ими просветительские идеи.

Ключевые слова: Джадид, просвещение Туркестана, Советское правительство, культурное развитие, национальная идея, просветительство.

Abstract: This article highlights the essence of the Jadidism movement, which brought about a radical turning point in the socio-political and cultural life of Turkestan in the late 19th and early 20th centuries. It also analyzes the factors behind the emergence of this movement, its role in the enlightenment of the region, the activities of the leading figures of Jadidism, and the educational ideas put forward by them.

Keywords: Jadid, enlightenment of Turkestan, Soviet government, cultural development, national idea, enlightenment.

Har bir millatning, har bir xalqning tarixiy taraqqiyotida uning taqdirini belgilab beruvchi muhim uyg'onish davrlari bor bo'lib, ana shunday davrlardan biri XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston o'lkasining siyosiy maydoniga chiqqan "Jadidchilik" harakatidir. Mustamlakachilik natijasida zulm va qoloqlik iskanjasida qolgan jamiyatni ma'rifat, ilm va tafakkur orqali qutqarishni o'ziga maqsad qilgan jadidlar qisqa fursatda o'lka madaniy hayotida tub burilish yasay oldilar. Bugungi zamonaviy O'zbekistonda yangi davr uyg'onish poydevori (poydevori qur) yaratilayotgan bir vaqtda, jadid ma'rifatparvarlarining g'oyaviy merosini o'rganish muhim ahamiyatga egadir, negaki, jadidlar faqatgina siyosiy ozodlikni emas, balki eng avvalo fikrlar ozodligini, erkinligini, millat ma'rifatini ilgari surgan buyuk shaxslar hisoblanadi. XIX asr va XX asr oxirlarida Turkiston milliy ziyolilari savodsizlikni yo'q qilish va vatandoshlarini o'qitish bo'yicha faol ta'lim ishlarini boshladilar. Bu ma'rifatparvarlar o'zlarining vatanparvarlik faoliyatini progressivizmga asosladilar. Jadidchilik XIX asr oxiri va XX asrning birinchi choragida Qrim, Volgaboyi, Kavkaz va Turkistonda yangi paydo bo'layotgan progressiv milliy ziyolilar va burjuaziya orasida mafkuraviy harakat sifatida paydo bo'ldi. Jadidchilik

Date: 9th August-2026

(arabcha “jaded” – yangi) tarafdorlari yangilanish, yangi, zamonaviy ta’lim shakllari, usullari va milliy taraqqiyotga erishish yo’llarini yaratish uchun kurashgan harakatning umumiy nomi hisoblanadi. Turkistonda jadidchilik milliy ozodlik harakatining mafkurasi bo’lib xizmat qildi. Turkiston jadidlarining dasturi uchta mafkuraviy tamoyilga asoslangan edi:

1. Hurriyat – Ozodlik
2. Musavvat – Tenglik
3. Adolat – Adolat

Turkistonda jadidizmning asosiy e’lon qilingan maqsadlari quyidagilar edi:

- Turkistonda o’rta asrlar, feodal qoloqlik va xurofotlarni yengish;
- Mintaqadagi tartibning o’zgarmasligi, tarafdorlarning eskirgan, shaxslashtirilgan usuli kadimini ya’ni “eski tartib”ni inkor etish;
- Rivojlanishning progressiv yo’liga kirish;
- Milliy davlatni yaratish;
- Konstitutsiyaviy hukumatga asoslangan erkin jamiyatni barpo etish;
- Turkiy tillarga davlat tillari maqomi berish;
- Milliy valyuta va qurolli kuchlarni yaratish.

Bu maqsadlarga qisman 1917–1920-yillarda, Turkistonda jadidchilikning qisqa davrida erishildi, ammo keyinchalik bolsheviklarning jadidchilik dasturlarini ishlab chiqishga aralashuvi Turkistonda jadidchilik faoliyatining to’xtatilishiga olib keldi va bolsheviklar jadidchilikning deyarli barcha vakillarini ma’naviy va jismoniy jihatdan yo’q qilishdi. Jadidlar haqidagi to’liqroq tasavvur Turkistondagi jadidchilik evolyutsiyasi bosqichlarida namoyon bo’ladi:

1.1885–1895-yillarda jadidlarning mafkuraviy otasi Ismoil Gaspirali (1851–1914) tomonidan nashr etilgan “Tarjimon” gazetasi ta’siri ostida Qo’qonda rus-mahalliy maktablari bilan muvaffaqiyatli raqobatlashadigan yangi usuldagi maktablar ochildi.

2.1896–1904-yillarda I. Gaspirinskiyning 1895-yilda Buxoro va Samarqandga tashrifi natijasida ular Turkistonning yirik shaharlarida yangi usul maktablarini tashkil qila boshladilar. Buxoroda Jo’raboy boshchiligida yangi usul maktablari tashkil etildi. Samarqandda esa bu ishga A. Shakuriy, S. Aziziy, A. Munzim, va Mulla Qilich kabi shaxslar boshchilik qildi. Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy; Qo’qonda H. H. Niyoziy; Namanganda I. Ibrat va So’fizoda ismli shaxslar xuddi shunday ishlarni amalga oshirdilar. Buxoroda Ismoil Gasprali Xon Abdulahadni jadid maktabini ochishga ko’ndiradi va u maktab “Muzaffariya” ya’ni “G’olib” deb nomlanadi va u bilan birga kelgan ozarbayjonlik yozuvchi va ma’rifatparvar Sulton Majid G’anizoda (1866–1937) Samarqandda bolalarga yangi usulda dars bera boshladi. Bu usul „usuli jadid“ deb ataladi. Jadid maktablari shu darajada ko’plab shaharlarda ochildiki, ularning soni 1907-yilga kelib 30 dan ziyodni tashkil qildi va bu maktablarda 1300 o’quvchi tahsil olardi. Jadidlarning yangi o’qitish usulining ahamiyatini kamaytirish maqsadida Rossiya hukumati rus tilida so’zlashadigan maktablar sonini ko’paytirdi va ularni yanada kengroq tarqatishga harakat qildi. 1905–1914-yillar jadidchilik harakati rivojlanishida muhim bosqich bo’ldi, ular fan, adabiyot, madaniy va ta’lim masalalariga e’tibor qaratgan holda

Date: 9th August-2026

nashriyot faoliyatini yo‘lga qo‘ydilar. Turkistonda Ismoil Obidov muharrirligida „Taraqqiyot“ va Munavvarqori Abdurashidxonov muharrirligidagi „Xurshid“ gazetalari 1906-yilda nashr etila boshlandi. 1907–1908-yillarda yangi gazetalar paydo bo‘ldi. 1914-1917-yillar oralig‘ida jadidchilik ijtimoiy-siyosiy harakatga aylandi, jadid siyosiy partiyalari tashkil etilib, ulardan ba‘zilari Rossiyadan to‘liq ajralib chiqishni talab qilishdi, boshqalari esa o‘z maqsadlarini Rossiya Federatsiyasi tarkibida „milliy-hududiy avtonomiya“ yaratish deb bilishdi. Yana bir guruh a‘zolar esa Rossiya ichida ma‘naviy va diniy avtonomiya huquqlarining kafolatlarini amalga oshirishni talab qilish bilan cheklanishdi. Turkistondagi jadidlarning asosiy mafkuraviy va nazariy qarashlari asosan sovet tuzumini rad etgan Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxon, Abdurauf Fitrat va Abdulhamid Cho‘lpon tomonidan shakllantirilgan edi, ular Turkistonda xalq davlatini yaratish va uni izchil rivojlantirish tarafdori bo‘lganlar. Jadidchilik harakati milliy va ijtimoiy-siyosiy masalalarni hal qilishga qaratilgan bo‘lib, an‘anaviy Sharq ma‘rifatparvarligi va diniy islohotchilikdan farq qilar edi, bu turkiy xalqlar, jumladan, o‘zbeklar tarixida yangi sahifa ochgan harakat edi, negaki u turkiy xalqlarning milliy ongini uyg‘otish va rivojlantirishni maqsad qilgan. Shuning uchun Sovet hukumati unga qarshi shafqatsizlarcha kurashdi. Jadidchilik g‘oyalari hukmron mafkura va totalitar rejimning Sovet millati nazariyasini amalga oshirish istagiga zid edi. Bu nazariyaning asosini ruslashtirish, assimilyatsiya qilish va Turkistonda rus bo‘lmagan unsurlarni bosqichma-bosqich yo‘q qilish tashkil etardi. Bunday bosim ostida jadidchilik o‘z salohiyatini faqat qisman amalga oshira oldi. Hukmron kommunistik tizimning mafkuraviy, ma‘naviy, siyosiy va iqtisodiy bosimiga qaramay, 1918-yildan 1990-yilgacha o‘zbek xalqi jadidlar tomonidan ilgari surilgan g‘oyalarni amalga oshirishga umid qilib, o‘z milliy o‘ziga xosligini saqlab qolishga muvaffaq bo‘ldi. Jadidlar ham o‘zbek millati, ham O‘zbekiston taraqqiyotida hal qiluvchi rol o‘ynagan, jadidlarning eng taniqli tarixchisi, professor A.Xolidning nufuzli fikriga ko‘ra, Fitratning asarlari o‘zbek millatining taniqli tadqiqotchilari uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qilgan. Shunday qilib, tarixchi va sharqshunos, SSSR Fanlar akademiyasining muxbir a‘zosi A.Yu.Yakobovskiyning (1886-1953) g‘oyalari asosan Fitratning g‘oyalariga mos keladi, bu bizni o‘zbek tarixidagi eng so‘nggi taraqqiyot maktabiga mutlaqo yangicha qarashga majbur qiladi. Xuddi A.Xolidning, shuningdek, taniqli amerikalik tarixchi Edvard Allvortning fikriga ko‘ra, jadidchilik Turkiston xalqlarining milliy huquqlarini tan olish va rivojlanishning ikki bosqichidan o‘tgan, jadidlar dastlab „Birlashgan Turkiston“ni qo‘llab-quvvatlagan bo‘lsalar-da, keyinchalik ular Turkistondagi har bir etnik guruhning o‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqini tan oldilar. Bu Sovet targ‘iboti tomonidan yuklangan „jadid panturkizmi“ tezisini rad etadi va bugungi kunda hech kim jadidizmning paydo bo‘lishi milliy o‘ziga xoslik va o‘ziga xoslikni izlashning bir qismi bo‘lganligini inkor etmaydi, bu esa, Rossiya mustamlakachiligini o‘z ichiga olgan global mustamlakachilik inqirozi boshlanganidan so‘ng, Turkistondagi turkiyazon mintaqalar, Volgabo‘yi, Qrim va Ozarbayjon ikkita savolga faol javob izlay boshlaganliklari sababli to‘g‘ri keladi. Bu savollarning birinchisi quyidagicha edi:

Date: 9th August-2026

— Taraqqiyot g'oyasini qanday va qaysi mafkuraviy platformada shakllantirishimiz mumkin?

Ikkinchi savolga keladigan bo'lsak u:

— Jadidchilikka begona bo'lgan kommunizm va marksizmnining qizil g'altagi ostiga tushib qolmasdan, mustamlakachilik arxaizmidan qanday qutulishimiz mumkin?

Ana shu savollarga javob va yechimlarni izlash jadidchilikning paydo bo'lishiga olib keldi, bu ijtimoiy hodisaning o'ziga xosligi jadidlar jamiyatni isloh qilish va uni o'qitish bilan bir vaqtda harakat qilishgan. Yozuvchi va ma'rifatparvar Sadriddin Ayniy (1878-1954) 1918-yilda Buxoroda „jadid“so'zi „bolshevik“so'ziga teng bo'lganiga guvohlik beradi. 1920-yildan boshlab „jadid“atamasi „millatchi“deb talqin qilina boshladi.1911-yilda maxfiy jadid jamiyati „Tarbiyayi atfol“(„Bolalar ta'limi“)ga qo'shilgan Sadriddin Ayniy jadid dasturining ba'zi paragraflarini keltiradi:

1. Ta'lim uchun tashviqot; bilim olishga intilganlarning barchasiga yordam berish;
2. Yangi adabiyotlarni yaratish;
3. Aholi orasida axloqiy va ma'rifiy mazmundagi gazetalar, jurnallar va kitoblarni tarqatish;

Ko'rib turganimizdek, bu dastur, ayniqsa uchinchi band, ya'ni „axloqiy va ta'lim mazmundagi gazetalar, jurnallar va kitoblarni odamlar orasida tarqatish“ oddiy ta'lim doirasidan ancha tashqariga chiqdi.

1. Aslida, dastlab jadidlar asosan o'qituvchilar va ma'rifatparvar edilar:
 - Ular eski uslubdagi musulmon maktablarini isloh qilishga harakat qilganlar.
 - Ular yangi o'qitish usuli
 - Usuli Jadidni taklif qilishdi.

Shuning uchun ham bu harakatning nomi „Jadid“deb ataldi. Jadidlar o'rta asr davrida turg'unlikka yuz tutgan va Qur'on suralarini yodlash va talqin qilishga aylangan diniy ta'limga qarshi chiqishgan. Ehtimol, shu sabablarga ko'ra Buxoro amiri jadidlarni o'zining eng ashaddiy shaxsiy dushmanlari deb bilgan, garchi ularning asosiy faoliyati ma'rifat bo'lsa ham. Yuqorida aytib o'tilgan yangi usuldagi ta'limdan tashqari, ular o'z ona va rus tillarida, shuningdek, adabiyot, matematika, tarix va geografiya kabi dunyoviy fanlarda ta'lim berishni talab qilishgan. Harakat yetakchilaridan biri M.Behbudiy til o'qitish tizimida yangilik qilib, uni quyidagicha ta'riflagan:

1. Bolalar turkiy ya'ni o'zbek tillarini bilishlari kerak (u uy va oila tili sanaladi)
2. Fors tili (she'riyat tilidir)
3. arab tili (din tili)
4. iqtisodiyot va sanoatni rivojlantirish uchun esa rus tili muhimdir, deb ta'kidlagan.

Bugungi kungacha sovet mafkurasining ba'zi tarafdorlari jadidlarga an'anaviy ravishda mensimaslik nuqtai nazarini saqlab qolishgan. Ularning aytishicha, ular „shunchaki“xondan islohotlarni talab qilgan panturk burjuaziyasi edi, undan boshqa hech narsa emas, biroq, bugungi kunda bunday deb o'ylash XX asrning birinchi choragida Buxorodagi tarixiy vaziyatni noto'g'ri tushunishga olib keladi. O'sha davrda konservativ

Date: 9th August-2026

mullalar jadidlarni obroʻsizlantirish uchun katta kuch sarfladilar. Hatto ularni „murtadlar“ deb atashdi, yaʼni oʻz xalqiga xoinlar, ruslarga sotilganlar deb atab, jadidlarga shafqatsizlarcha munosabatda boʻlishdi. Inqilobiy kurashlar ishtirokchisi A.Axchurin oʻzining „Xiva va Buxorodagi yigizmanchi yil xotiralari“ maqolasida jadidlar haqida shunday yozgan edi: „Har qanday kapitalistik davlatda ular islohotlarga nisbatan ancha kamtarona talablari bilan hukumatning eng yoqimli muxolifati boʻlar edi va ularning barcha talablari burjua parlamentarizmi doirasiga mos kelar edi. Aynan jadidlarning milliy madaniyat, adabiyot va tilni rivojlantirish istagi ularning demokratik qarashlarini panturkistik va panislamistik taʼlimotlardan ajratib turardi. Shunday qilib, jadidlarning „millatchilik“ deb ataladigan gʻoyalari eksklyuzivlik, ustunlik, boshqa xalqlardan yakkalanish, yaʼni soxta etnik tanlanganlikni targʻib qiluvchi ochiq millatchilik mafkurasi bilan hech qanday umumiylikka ega emasdi. Turkiston jadidlarining xalqaro aloqalari va oʻzaro taʼsiri keng edi. Ular Rossiya, Turkiya va Misrdagi jadid harakatlarining dasturi bilan tanishdilar va faol tajriba almashdilar. Tarix shuni koʻrsatadiki, tabiiy resurslarning mavjudligi hech narsani oʻzgartirmaydi va xalqlarning rivojlanishini kafolatlamaydi. Shuning uchun ham, hatto XIX asr oxiri va XX asr boshlarida ham Turkiston jadidlari yangi taʼlim shakllarini izlashni oʻzlarining asosiy vazifasi deb bilishgan, ular yangi usuldagi maktablar orqali, birinchi universitetni ochish va iqtidorli yoshlarni Yevropaga oʻqishga yuborishni koʻzlagan edi. Shusababli jadidizm asoschilaridan biri Mahmudxoʻja Behbudiy chet tillarini oʻrganishga chaqirgan va M.Abdurashidxonov koʻplab yosh turkistonliklar oʻzlarining qimmatli vaqtlarini pivoxonalar va choyxonalarda yoki mardikerlar (yaʼni arzon yollangan ishchi kuchi) singari Rossiya mustamlakachilik hukumatining boy vakillariga xizmat qilishda behuda sarflayotganidan afsuslangan. Bu chaqiriqlar, hozir ham, ertaga ham, undan keyin ham, nafaqat turkistonliklar uchun dolzarb va dolzarb boʻladi. Jadidlar hech qachon xalqni sinflarga ajratmaganlar va bolsheviklar sinfiy jamiyati Turkistonning islomiy qadriyatlariga tubdan zid edi.

Xulosa qilsak, Jadid bobolarimiz yashagan davr sharoitini xolis tahlil qilsak, ularning qilgan ishlari haqiqiy jasorat boʻlganini koʻramiz, ular shunchaki maktab ochib, darslik yozish bilan cheklanmadi. Butun bir millatning dunyoqarashini oʻzgartirishga, uni jaholat va qoloqlikdan qutqarishga harakat qildilar. Toʻgʻri, bu harakat shoʻro davrida shafqatsizlarcha bostirildi va uning fidoyilari qatagʻon qurboni boʻldi. Biroq ularning gʻoyalari oʻlmadi. Bugun biz uchinchi Renessans haqida gapirar ekanmiz, jadidlar orzu qilgan maʼrifatli jamiyat va taʼlim tizimi biz uchun eng muhim poydevor boʻlib xizmat qiladi. Ularning qoldirgan boy maʼnaviy merosini oʻrganish va hayotga tatbiq etish biz kabi yosh avlodning eng asosiy burchidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR :

1. Саламов Ш. (Шухрат Барлас). Туркестан и Южный Кавказ XIX–XX в.в. Дашнаки от Ферганы до Карабаха. – Ташкент: Янги аср авлоди, 2015.
2. Ergashev Sh. Turkiston jadidchilik harakati tarixi xrestomatiyasi. – Toshkent: Mumtoz soʻz, 2010.

Date: 9th August-2026

3. 3.Ziyo Azamat. O‘zbekiston tarixi (eng qadimgi davrlardan XX asr boshlarigacha). – Toshkent: Sharq, 2001.
4. 4.Alimova D.A. Jadidchilik harakati va uning Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotidagi o‘rni. – Toshkent: Ma’naviyat, 2000.
5. Ziyouz portalining jadidchilik va milliy uyg‘onish davri elektron kutubxonasi. Manba: www.ziyouz.com

